

Bajorų žemėvalda XIX a. 8-ajame dešimtmetyje – 1905 m. : Kauno ir Vilniaus gubernijos

TAMARA BAIRAŠAUSKAITĖ

Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

El. paštas: bairauskaite@istorija.lt; achtamarbairas@gmail.com

Straipsnyje*, nagrinėjant bajorų žemėvaldos padėtį XIX a. 8-ajame deš. – 1905 m. Vilniaus ir Kauno gubernijose, pagrindinis dėmesys skiriamas imperijos politikai, reguliavusiai rusų ir lenkų žemėvaldos santyki. Daroma išvada, kad draudimas „lenkų kilmės“ bajorams įsigyti žemę devyniose Vakarų gubernijose, palietė žemesnius visuomenės sluoksnius, kuriuos valdžia laikė potencialiais bajorų sąjungininkais kovoje dėl žemės. Bandymai reformuoti imperijos valdymą nepanaikino „lenkų“ ir „rusų“ žemėvaldos priešpriešos.

Raktažodžiai: Rusijos imperija, agrarinė politika, „lenkų kilmės“ bajorų žemėvalda, rusų dvarininkų žemėvalda

IVADAS

Panaikinus baudžią Vakarų gubernijų visuomenės ekonominio, socialinio ir politinio būvio kertine problema tapo klausimas, kokios gyventojų grupės valdys persikirstytą žemę. Šio laikotarpio paradoksu laikytinas iš agrarinių pertvarkymų eliminuotas ekonominis veiksnys. Norint įgyvendinti baudžios panaikinimo reformą, reikėjo moderninti Rusijos imperijos ekonominę politiką, tačiau imperinis mąstymas, nepasitikėdamas Vakarų gubernijų bajorais, neatsižvelgė į racionalų ekonominį požiūrį. Dešimt metų po sukilimo vykęs vietinių bajorų žemėvaldos ir teisių į ją apribojimas virto ilgalaikę imperijos valdžios politinę strategiją devyniose Vakarų gubernijose [39]. XIX a. 8-ojo deš. – 1905 m. ši pagrindinė nuostata iš esmės nesikeitė, nors aukščiausiuose valdžios sluoksniuose buvo bandymų jas koreguoti. Ilgainiui pradėta suvokti šios politikos ekonominę ir socialinę žalą, tačiau radikalių pokyčių neįvyko.

Kauno ir Vilniaus gubernijose, panašiai kaip visame Vakarų krašte, žemėvalda ir žemės savininkai aptariamuoju laikotarpiu, lygiai taip pat kaip pirmąjį dešimtmetį po sukilimo, priklausė nuo valdžios atsisakymo eiti į kompromisą su vietiniu žemvaldžių elitu – „lenkų kilmės“ bajorais dvarininkais. Jiems taikytos represijos tiesiogiai veikė kitų visuomenės grupių (valstiečių, miestiečių, žydų) galimybę pertvarkyti žemėvaldos struktūrą, kurti privatinę žemės nuosavybę, formuoti laisvą žemės rinką ir būti jos dalyviais. Jų teises į žemę

* Straipsnis parengtas vykdant Lietuvos istorijos instituto ilgalaikę mokslinių tyrimų programą „Visuomenės struktūros, socialinė sąveika ir jos poveikis valstybės raidai (Naujieji laikai)“.

ribojo diskriminaciniai įstatymai. Tai lėtino viso regiono ekonominę, socialinę ir kultūrinę modernizaciją, skatino jo atsilikimą.

Imperinę agrarinę politiką po baudžios panaikinimo, įstatymus, vietinės administracijos veiksmus ir jų pasekmes Baltarusijai, Lietuvai ir Ukrainai nagrinėjo D. Beauvois [40], L. Bičkauskas-Gentvila [41; 42], R. Jurkowskis [43], V. Paniucičius [47], S. Sambuk [49], A. Žitko [46]. Šiuos darbus aptarėme straipsnyje apie bajorų žemėvaldos padėtį Kauno ir Vilniaus gubernijose po 1863–1864 m. sukilimo [39, 104–106]. Apie XIX a. 9-ojo deš. valdžios planus stiprinti rusų žemėvaldą Vakarų gubernijose rašė L. Gorizontovas, nagrinėjęs imperinę politiką Lenkijos Karalystėje. Jis lygino agrarinės politikos metodus, taikytus Lenkijoje ir Vakarų krašte, atkreipė dėmesį į rusų elitinės ir valstietiškos kolonizacijos veiksmų, aptarė viešai svarstytus Lenkijos Karalystės rusiškų majoratų perkėlimo į Vakarų kraštą planus ir trumpai užsiminė apie Vilniaus generalgubernatoriaus Ivano Kachanovo projektą [45, 144]. Lenkų istoriką W. Rodkiewiczų imperinė agrarinė politika domino tiek, kiek jai skirti įstatymai ir jų rengimo projektai atspindėjo tautinę politiką Vakarų gubernijose. Jis nuosekliai analizavo šios politikos vingius, jos ryšį su socialine, tautine bei religine gyventojų identifikacija, aptarė 1905 m. Ministrų komiteto siūlymus keisti Vakarų gubernijų visuomenę diskriminuojančius įstatymus [44, 58–131, 244–245]. Dėl Rusijos imperijos „biurokratinio nacionalizmo“ (terminą į istoriografiją įtraukė W. Rodkiewiczzius) interpretacijų ir bendros politikos Vakarų krašte analizės šis darbas yra vienas rimčiausių istoriografijoje.

XIX a. antrojoje pusėje žemėvaldos klausimas palietė daugumą socialinių grupių. Jis buvo aktualus bajorams, miestiečiams, valstiečiams ir užsieniečiams. Rusijos imperijos agrarinėje politikoje taikyti socialinis, tautinis, religinis kriterijai sujaukė ir apsunkino gyventojų santykius su žeme, ribojo aukščiausiojo sluoksnio privatinę nuosavybę, trukdė formotis žemesniųjų sluoksnių privatinei nuosavybei. Žemėvaldos problemos tyrimas apima daugybę aspektų ir yra sudėtingas. Siekiant išsiaiškinti problemos kontekstus, būtina tirti agrarinę ir socialinę politiką, žemės perskirstymą pobaudžiaviniu laikotarpiu, rusų dvarininkų ir valstiečių kolonizaciją ir pan. Šiame straipsnyje apsiribojama vienu aspektu – aptariama bajorų žemėvaldos padėtis XIX a. 8-ajame deš. – XX a. pradžioje ir ją lėmę veiksniai: imperijos agrarinė politika Vakarų gubernijose, rusų dvarininkų žemėvaldos preferencija, turėjusi reikšmės vietinių bajorų žemėvaldai. Aptariamos žemėvaldos reguliavimo tendencijos yra būdingos visoms Vakarų gubernijoms, tačiau teritoriniu požiūriu pagrindinis dėmesys skiriamas Vilniaus ir Kauno gubernijoms.

RUSŲ DVARININKŲ ŽEMĖVALDA „LENKIŠKOS“ APLINKOS KONTEKSTE

XIX a. 8-ajame dešimtmetyje pagrindinis Vakarų gubernijų dvarininkų konkurentas tebebuvo rusų dvarininkų žemėvalda. Valdžios nusivylimą jos lėtu didėjimo tempu ilgainiui keitė savotiška „nuostaba“ dėl naujųjų savininkų ūkinės elgsenos, prieštaravusios rusų dvarininkų anklavo socialinei ir tautinei misijai. Vilniaus generalgubernatoriaus Aleksandro Potapovo į Sankt Peterburgą periodiškai ir įvairiomis progomis siunčiami duomenys apie rusų dvarininkų žemėvaldą krašte buvo signalas, kad šioje srityje nebus kiekybinio lūžio. Kadencijos pabaigoje A. Potapovas buvo priverstas konstatuoti, jog dešimt metų trukusių pastangų sukurti rimtą konkurentą „lenkų kilmės“ bajorams žemvaldžiams rezultatas kuklus: nuo 1864 m. kovo 5 d. iki 1874 m. sausio 1 d. jam pavaldžiose Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijose dvarų įsigijo iš viso 870 „ne lenkų kilmės“ žemvaldžių, iš jų 310 dvarų (106 805 deš.) buvo nupirktas pasinaudojus 1865 m. liepos 23 d. instrukcijos lengvatomis, o 560 dvarų (552 425 deš.) įsigyta iš vietinių dvarininkų ir varžytinių. Pagal

jo kanceliarijos parengtą statistiką, kartu su senbuviais ir naujais šeimininkais čia įsikūrė iš viso 1 299 dvarų savininkai „ne lenkai“, turėję pakirsti gerokai gausesnį vietinių bajorų žemvaldžių būrio pozicijas [31].

Naujųjų dvarininkų nestabilią padėtį pabrėžė tai, kad jų veiksmai žemėvaldos srityje buvo suvaržyti. Imperijos valdžia, uždraudusi „lenkų kilmės“ asmenims pirkti žemę devyniose Vakarų gubernijose, suformavo situaciją, kai įsivaizduojamas naujas krašto elitas iš anksto buvo pasmerktas ekonominei ir socialinei izoliacijai. Išsimokėtinai lengvatinėmis sąlygomis įsigytų dvarų savininkai, pagal 1865 m. liepos 23 d. instrukcijos 22 paragrafą laiku nesumokėję kredito, turėjo grąžinti dvarą valstybei, iš kurios jį buvo įsigiję. Iš pačių savininkų ar varžytinių pirktų dvarų savininkai šiuo atveju jautėsi saugesni, tačiau draudimas vietiniams bajorams įsigyti dvarus itin susiaurino potencialių pirkėjų ratą. Norint parduoti rusišką dvarą, pirkėjų teko dairytis tarp „ne lenkų“ bajorų ir miestiečių arba dalimis išparduoti žemę valstiečiams, kurie taip pat patyrė žemėvaldos suvaržymų [41, 128–136]. Be to, norintiems išnuomoti dvarą, o tokių buvo dauguma, didžiausia kliūtis buvo įstatymų saugikliai, kuriais valdžia siekė užkirsti kelią galimam smulkiųjų bajorų ar žydų iškilimui į dvarininkus. Pagal Instrukcijos 26 paragrafą, naujieji savininkai ar jų dvarų paveldėtojai neturėjo teisės perleisti dvarų lenkams ir žydams, t. y. juos parduoti, užrašyti testamentu, dovanoti, nuomoti, įkeisti ir pan. [38, 41–42].

Gubernijų vietos administracija, atsakinga už „rusų žemėvaldos eigą“ (ход русского землевладения), atskaitose centrinei valdžiai padėties nepagražino. Dešimties metų partitis rodo, kad projektas paversti žemėvaldą rusifikacijos įrankiu strigo, tačiau imperijos valdžia neketino trauktis ar pripažinti pralaimėjusi. Vakarų gubernijų valdytojai siūlė keisti taktiką ir ieškoti būdų, kaip išlaikyti bei stiprinti rusų dvarus, kuriems, blaiviai vertinant, grėšė nunykimas. Retas rusų dvarininkas pats gyveno dvare ir rūpinosi jo ūkiu. Patogiausia forma tvarkyti nuosavybę ir iš jos gauti pelną buvo dvarų nuoma, taikyta apeinant draudimus ir suvaržymus.

Klausimą dėl taikytos dvarų nuomos praktikos legalizavimo kėlė Minsko gubernijos gubernatorius Vladimiras Tokarevas. 1874 m. pradžioje Vidaus reikalų ministerijai ir valstybės turtų ministruui jis pateikė siūlymą panaikinti draudimus nuomos srityje ir leisti krašto dvarininkams rusams perleisti dvarus vietiniams nuomininkams bei valdytojams. Nei vienu, nei kitu jis nelaiškė rimtais „rusų reikalo“ konkurentais, juolab kad kiti įstatymai, specialiai neaptarę „ne lenkų“ ir „lenkų kilmės“ žemvaldžių teisių, leido taikyti kitas – viešai neeksponuojamas – praktikas. Pagal Kaimo gyventojų padėties sutvarkymo vyriausiojo komiteto (Главный комитет об устройстве сельского состояния) 1869 m. spalio 23 d. nutarimą, Vakarų gubernijų smulkiesiems bajorams, nuomojusiems valstybinę žemę, buvo leista ja naudotis dar trejus metus [36]. 1872 m. vidaus ir valstybės turto ministrai sutarė „instrukcinių“ dvarų savininkams ir toliau leisti trumpai nuomoti smulkiesiems bajorams tuos pačius sklypus, tik uždrausti jiems nuomoti buvusius tuščius nedidelius sklypus. V. Tokarevui labiau rūpėjo pasiekti, kad būtų pakoreguotas arba visai panaikintas draudimas perleisti rusų dvarus lenkams. Jis pritarė valdžios nuogaštavimui, kad visą dvarą perėmęs valdytojas ar ilgalais nuomininkas lenkas gali tapti faktišku dvaro šeimininku, todėl siūlė kompromisą. Jo manymu, jeigu žemvaldys rusas pasamdytų valdytoją, ekonomą ar padėjėją lenką, kuris savarankiškai nešeimininkautų, bet vykdytų savininko nurodymus, jis neturėtų jokios įtakos stiprinti „lenkų elementą“ jam patikėtame dvare. Minsko gubernijos kaimo gyventojų sudėtis – daugiausia valstiečiai stačiatikiai, o nemenkam rusų dvarininkų anklavui tai taip pat buvo garantas, kad čia lenkų įtaka nėra pavojinga [10].

A. Potapovas gavo V. Tokarevo laišką 1874 m. vasario mėn. viduryje, o kovo mėn. pradžioje jo kanceliarija vidaus reikalų ministru Aleksandrui Timaševui parengė raštą, kuriame išdėstė argumentus dėl būtinumo Vakarų gubernijose panaikinti žemvaldžiams rusams nepalankius suvaržymus. Tai, kad „instrukcinių“ dvarų savininkai – įvairiose tarnybose užimti valdininkai, negalintys atsidėti ūkiui ir priversti ieškoti valdytojų ar nuomininkų, A. Potapovas ne kartą buvo rašęs savo ataskaitose. Šiame rašte jis labiau pabrėžė neigiamą tendenciją išparduoti „instrukcinius“ dvarus. Anot jo, neradę įstatymo apibrėžtų pirkėjų žemvaldžiai rusai priversti griebtis kraštutinės priemonės ir perleisti dvarus valstiečiams ar kitiems neprivilegijuotiesiems, nors pagal Instrukcijos taisykles neturi teisės to daryti. Naujai nuskambėjo generalgubernatoriaus pastebėjimas, kad Vakarų gubernijose seniai egzistuoja fermų pobūdžio ūkis, dėl to išsiugdė gana stambi žmonių grupė, kurią sudaro buvusi šlėkta ar smulkūs dvarininkai, profesionaliai besiverčiantys dvarų valdymu ar jų nuoma. Jie turi pakankamai lėšų ir įrankių vidutinio dydžio dvarų rentabilumui palaikyti, dėl to daro nemažą įtaką krašto ekonomikai. Šie žmonės rūpinasi tik savo materialine gerove, todėl gali būti naudingi žemvaldžiui rusui, kuriam nesunku panaudoti materialinius svertus ir daryti jiems įtaką, o jei kuriam šautų į galvą maištingos mintys, vietos administracija turi priemonių jį nukenkinti [27]. Kitame rašte generalgubernatorius siūlė atsisakyti dvarininkams rusams nepalankaus Instrukcijos 22 paragrafo ir leisti nemokių kreditorių dvarus parduoti iš varžytinių, iš gautų lėšų padengti išdo nuostolius, o likutį atiduoti dvaro savininkui ar jo paveldėtojams [28].

Klausimą dėl rusų žemėvaldos sąlygų Vakarų gubernijose Vidaus reikalų ministerija pateikė svarstyti Ministrų komitetui. 1875 m. vasario 25 d. į komiteto posėdį buvo pakviestas Vilniaus generalgubernatorius Piotras Albedinskis, pakeitęs A. Potapovą. Generalgubernatorius atvyko į Sankt Peterburgą nusiteikęs, kad rusų dvarininkus krašte varžantys apribojimai apskritai turi būti panaikinti, išskyrus žemės nuomą žydams. Jo kolegai Kijevo generalgubernatoriui kliuvo ilgalaikės nuomos sutartys, tad jis siūlė nuomoti lenkams tik nedidelius žemės sklypus, bet nesureikšminti įtakos valdytojų lenkų, kurie šiaip ar taip bus priklausomi nuo dvarų savininkų. Vis dėlto aukštieji valstybės pareigūnai padėtį vertino atsargiai. Vidaus reikalų ministras nepasitikėjo net smulkiais nuomininkais, laikė vietos administraciją nepajėgią kontroliuoti, kad nedideli sklypai neatitektų stambiam nuomininkui lenkui ir visi apribojimai nueitų perniek. Kadangi ministrų nuomonės dėl rusų dvarų nuomos lenkams išsiskyrė, šis klausimas apskritai liko neišspręstas. Ministrų komitetas sutarė tik dėl Instrukcijos 22 paragrafo apribojimų panaikinimo [9]. Šį komiteto nutarimą patvirtino imperatorius. Nutarimas virto įstatymu, kuris iš esmės nepakeitė rusų dvarų padėties Vakarų krašte [14].

Žemėvaldos Vakarų krašte klausimą bandė radikalai spręsti imperatorius Aleksandras III, nutaręs padaryti galą nelegaliai žemės nuomai ir kitoms neteisėtoms transakcijoms. Po ilgai trukusių debatų Ministrų komitete [44, 68–71] 1884 m. gruodžio 27 d. buvo paskelbtas įsakas „Dėl žemės nuosavybės, esančios už miestų ir miestelių ribų, įsigijimo, įkeitimo ir nuomos devyniose Vakarų gubernijose taisyklių nustatymo“ ir pačios taisyklės. Šis įstatymas, uždraudęs apskritai įkeisti ir ilgesniam laikui nuomoti dvarus lenkams, naujiesiems rusų kilmės žemvaldžiams numatė griežtas sankcijas. Aštuntajame punkte reikalaujama, kad rusų dvarininkai, įsigiję dvarus Vakarų gubernijose lengvatinėmis sąlygomis, per metus nutrauktų visas neteisėtas nuomas ar įkeitimo sutartis, priešingu atveju dvarą perimtų bajorų globos įstaiga. Pagal 9 punktą, jeigu „instrukcinio“ dvaro savininkas parduotų ar įkeistų, išnuomotų ar patikėtų valdyti dvarą lenkui ar žydai, toks dvaras turėjo grįžti į išdą per teismą [37.1]. Į įstatymą nepateko Teisingumo ministerijos siūlymas leisti įstatymo pažeidėjams globos įstaigos perimtus dvarus parduoti kitam rusų kilmės asmeniui arba per dvejus metus apsieikti dvarais

su vidinių gubernijų dvarininkais [32]. D. Beauvois teigimu, įstatymo iniciatorius Kijevo generalgubernatorius Aleksandras Drentelnas siūlė steigti komisijas, kurios patikrintų žemės pirkimo, pardavimo, įkeitimo ir nuomos sutartis, išsiaiškinti visus žemėvaldos įstatymų pažeidėjus ir juos nubausti. Šią idėją jis įgyvendino sau pavaldžiose gubernijose įsteigęs tokią komisiją ir specialią kanceliariją, tačiau jos veiklos rezultatai buvo menki: iki 1887 m. Kijevo, Podolės ir Volynės gubernijose į teismą buvo patraukta tik 30 žemvaldžių rusų, pažeidusių dvarų pardavimo, nuomos ir kitas taisykles [40, 49–50].

Vilniuje tokių komisijų 1884 m. įstatymui vykdyti nebuvo įsteigta. D. Beauvois rašo, kad jos valdytojas Ivanas Kachanovas skeptiškai vertino šį įstatymą ir apsiribojo tuo, kad liepė Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernatoriams sudaryti „instrukcinių“ dvarų ir juose šeimininkaujančių sąrašus [40, 48]. Surinkti ir valstybės turtų ministrui pateikti duomenys tik sustiprino jo nusiteikimą nemedžioti įstatymų pažeidėjų, bet ieškoti kitų priemonių plėsti krašte rusų žemėvaldą. Iš 355 „instrukcinių“ dvarų, tuo metu buvusių Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijose, 130 valdė dvarų savininkai, 146 dvarus nuomojo „ne lenkų kilmės“ asmenys ir 79 – „lenkų kilmės“ asmenys ir žydai. Nepageidaujami nuomininkai rusų dvaruose I. Kachanovui buvo neišvengiama negerovė dėl riboto pasirinkimo nuomininkų ir valdytojų, atitinkančių tautybės cenzą [5, 35–37, 40]. Jis atkakliai laikėsi šios nuostatos ir užtarė rusų dvarininkus, prašiusius imperatoriaus netaikyti jiems nepalankaus įstatymo. Kai buvusio Vilniaus generalgubernatoriaus Eduardo Totlebeno našlė kreipėsi į Aleksandrą III prašydama leisti laikinai nuomoti Kėdainių dvaro palivarkus lenkams, I. Kachanovas ją palaikė, tiesa, pripažinęs, kad tai būtų įstatymo pažeidimas [26].

I. Kachanovas turėjo kitą sumanymą, kaip sustiprinti rusų žemėvaldą, pritraukti į kraštą naujas pajėgas. Tiesa, jo idėja apkeisti Lenkijos Karalystėje rusams XIX a. pirmojoje pusėje išdalytus majoratus į lenkų kilmės žemvaldžių dvarus Vakarų krašte nebuvo nauja. Panašių siūlymų aukščiausiuose valdžios sluoksniuose pasigirdavo dar XIX a. 7-ajame dešimtmetyje [45, 138–139].

1885 m. rugsėjo 11 d. I. Kachanovas parengė visiškai slaptą raštą „Apie rusų žemėvaldos stiprinimą Šiaurės vakarų krašte“, kurį imperatorius spalio 13 d. perdavė svarstyti Ministrų komitetui ir pareikalavo pateikti savo išvadas. Vilniaus generalgubernatoriaus projektas turėjo ryškų ideologinį atspalvį. Jis rekomendavo atsisakyti majorato sistemos Lenkijos Karalystėje, kur gyveno „taiki, paklusni ir netgi dėkinga už jos gyvenimiškų ir ekonominių interesų rėmimą lenkų liaudis“, apeliuoti į majoratų savininkų patriotinius jausmus, o jų materialinius bei intelektualinius išteklius panaudoti Vakarų gubernijose. Už nuopelnus imperijai Lenkijos Karalystėje majoratais apdovanotų valstybės veikėjų reikėjo tik po sukilimų, kai valstybė gynėsi „nuo neramių kaimynų ir perdėm ambicingų gentainių, negalėjusių pamiršti buvusios didybės“. Kai gentainiai slavai aprimo, 252 majoratai, salomis įsiterpę tarp 5 000 stambių lenkų dvarų, apsupti gyventojų lenkų, tapo menkais pagalbininkais valstybei ir „rusų reikalui“, nes surusinti tautiškai vienalytį slavišką kraštą – nepasiekiamas tikslas. O Mažoji Rusia, Baltarusija, Lietuva ir Žemaitija istoriškai sudaro „Vakarų Rusijos kraštą“ („Западно-русский край“), lenkai čia yra atvykėliai, lenkų žemėvalda – blygybė, kuri privalo užleisti vietą valstybiniam pradui – rusiškumui ir stačiatikybei. Todėl I. Kachanovas siūlė į Vakarų gubernijas perkelti majoratus, o vietinius lenkų žemvaldžius išstumti į Lenkijos Karalystę, kur jie „galės nebaudžiami būti lenkų žemvaldžiais“.

Vilniaus generalgubernatorius įsivaizdavo, kad apsikeitimas valdomis turėtų vykti abipusiu savanorišku sutarimu, nepažeidžiant privatinės nuosavybės teisių arba suteikus leidimą parduoti majoratą su sąlyga, kad savininkas įsigys dvarą Vakarų gubernijose. Perspektyva

išsikelti į Lenkijos Karalystę lenkų dvarininkui, anot I. Kachanovo, turėjusi būti itin patraukli. Mainais už savanorišką repatriaciją jam atsivertų teisinių apribojimų ir politinių kontribucijų nesuvaržytas gyvenimas, nuo skolų, servitutų, teismų laisvas dvaras ir nuosavybės teisę ginanti hipoteka, geresnės žemės ūkio plėtojimo sąlygos ir pan. Kadangi majorato teisė neleido laisvai disponuoti nuosavybe, jis siūlė majorato savininkams, apkeitusiems valdas į dvarus Vakarų gubernijose, suteikti visas privatinės nuosavybės teises, nebent jie pageidautų toliau naudotis majorato teise, taip pat leisti steigti draustinius, bet taikyti jiems 1864 m. kovo 5 d. nuostatus ir 1884 m. gruodžio 27 d. įstatymą [33]. I. Kachanovo projektas siejosi su Varšuvos generalgubernatoriaus Ivano Gurko projektu, kurį jis įteikė aukščiausiajai valdžiai 1885 m. vasario mėnesį. Lenkijos Karalystės valdytojas rusiškus majoratus taip pat laikė nenaudingu balastu, fiktyvia rusų nuosavybe, kurią iš tiesų administravo lenkai, todėl siūlė juos ir rusams parduotas buvusias bažnytines valdas perkelti į unitų apgyventas vietas ir kartu plėsti rusų žemėvaldą, ją sukcentruoti Lenkijos Karalystės rytiniuose pakraščiuose – dešiniajame Bugo krante ir Palenkėje, t. y. Sedlcės ir Liublino gubernijose [35]. Ministrų komitetas, pradėjęs šio klausimo nagrinėjimo procedūrą, abiejų generalgubernatorių nuomones svarstė kartu ir pasistūmėjo tiek, kad kelioms suinteresuotoms ministerijoms 1885 m. lapkričio mėn. pateikė svarstyti I. Kachanovo projektą dėl valdų apkeitimo akcijos finansavimo. Jis siūlė perduoti Bajorų žemės bankui 5 mln. rb, kuriuos Aleksandras II skyrė rusų žemėvaldai palaikyti devyniose Vakarų gubernijose, padidinti kreditą ir jį suteikti šių gubernijų rusų žemėvaldžiams [30, 21–22]. Tačiau apkeitimui lėšų nerasta ir majoratų idėja buvo palaidota.

Rusų dvarininkų žemėvaldos plėtrą ap sunkino ir tai, kad 1883 m. gruodžio 5 d. imperatorius liepė nutraukti dvarų pardavimą pagal 1865 m. liepos 23 d. instrukciją [32, 146]. Tai reikškė, kad iš Valstybės turtų valdybos dvarą įsigyjantis rusas negalės naudotis instrukcijoje apibrėžtomis lengvatomis. Tačiau liko aktuali „instrukcinių“ dvarų, kurių dvarininkai neišlaikė savo rankose, pardavimo problema. Šios kategorijos dvarams akivaizdžiai trūko rusų pirkėjų, į kai kuriuos jų savininko teisėmis įsisuko valstiečiai, lenkai ir žydai [7].

Apie rusų dvarininkams reikalingą socialinį partnerį kaip priešpriešą lenkų dvarininkams prašneko Kijevo generalgubernatorius A. Drentelnas, siūlęs „instrukcinius“ dvarus parduoti valstiečiams ir miestiečiams – žmonėms sėsliems, juos, anot A. Drentelno, domino tik žemė, kuri buvo jų pragyvenimo šaltinis. Žemesniųjų sluoksnių įtraukimui į rusų žemėvaldos erdvę pritarė I. Kachanovas, tačiau jam pavaldžiose gubernijose tokių dvarų savininku jis matė tik valstietį ar miestietį stačiatikį. Šių kraštų administravimo praktika rodė valstiečių katalikų aktyvumą dairantis „instrukciniams“ dvarams priklausančių žemės sklypų, jeigu jie pirktų visą dvarą, rusų žemėvalda bemat susitrauktų. Apie miestiečius katalikus nebuvo nė kalbos, jie laikyti lenkais ir jiems galiojo bendras draudimas pirkti žemę devyniose gubernijose [5, 37v–39].

Šioje vietoje pravartu pažymėti, kad Vakarų gubernijų valstiečių katalikų teisė pirkti dvarų žemę galiojo su permaininga sėkme, kuri priklausė nuo gubernijų administracijos požiūrio. Dar A. Potapovas bandė pritaikyti 1865 m. gruodžio 10 d. įstatymą valstiečiams katalikams, tačiau Ministrų komitetas 1868 m. birželio 14 d. paaiškino, kad devyniose Vakarų gubernijose pirkti žemę leidžiama visiems valstiečiams nepriklausomai nuo konfesijos [38, 188–189]. Tuomet A. Potapovas 1870 m. vasario 17 d. aplinkraščiu pavedė gubernatoriams patiems išdavinti visiems valstiečiams, taip pat ir katalikams, leidimus pirkti žemę su sąlyga, kad valstiečiai yra politiškai patikimi. Valstiečiams nedrausta pirkti valstybės nusavinamą dvarą ar jo dalį, bet tik su generalgubernatoriaus leidimu, tačiau jie negalėjo pirkti „instrukcinių“ dvarų, o žemės sklypus – tik su specialiu Valstybės turtų ministro leidimu [38, 249–252].

Įvedęs savo tvarką Vilniaus generalgubernatorius I. Kachanovas pažymėjo, kad valstiečiams suteikta nors ir ribota galimybė įsigyti dvarus kenkia rusų žemėvaldai, nes praktę valstiečiai mėgdžioja bajorus lenkus ir linkę pasiduoti jų įtakai. 1883 m. vasario 23 d. Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernatoriams buvo išsiuntinėtas administracinis nurodymas valstiečiams katalikams leisti pirkti žemės tik tiek, kiek gali apdirbti jo šeima, bet ne daugiau kaip 60 deš., kad ūkis neišaugtų į palivarką, kuriam prireiktų samdytos darbo jėgos. Jeigu prašymų būtų daug, liepė patiems nespřesti, bet siųsti generalgubernatoriui [3]. 1885 m. vasario 28 d. raštu dar prašė atkreipti dėmesį, ar prašytojai tikrai iš prigimties yra valstiečiai ir gyvena kaip valstiečiai, mat padažnėjo atvejų, kai valstiečiais užsirašo įvairių luomų lenkų kilmės asmenys ir perka žemę, taip apeidami įstatymus [4]. 1887 m. pridūrė, kad gubernatoriai turėtų žiūrėti, ar prašantys leidimų žemei pirkti valstiečiai katalikai priklauso bažnyčių brolijoms, nes per jas valstiečių sąmonę veikia kunigai. Be to, pareikalavo neišduoti leidimų valstiečiams, priėmusiems stačiatikybę, jeigu šie nesiliovė lankytis katalikų bažnyčioje [6]. Apie tai, kad valstietis katalikas galėtų pretenduoti į „instrukcinio“ dvaro žemę, nebuvo užsiminta. Tai ir ne tik tai rodė, kad valstietis katalikas netiko rusų žemvaldžiui kaip socialinis partneris. Šią išvadą sustiprino vietinės valdžios, teismų ir visuomenės konfliktas dėl liudijimų.

Lakoniškas 1886 m. lapkričio 1 d. įsakas, kuriuo imperatorius patvirtino Ministrų komiteto nutarimą paskelbti negaliojančiais visus liudijimus apie asmens tautybę, patvirtinančius teisę pirkti dvarus Vakarų gubernijose rusams ir ne rusams (pirmiausia – valstiečiams) iki 1884 m. gruodžio 27 d., sukėlė sumaištį visuomenėje ir biurokratiniuose sluoksniuose. Ateityje tokius liudijimus savo nuožiūra turėjo išduoti generalgubernatorius ar gubernatorius [37. 2]. Sugriežtintos liudijimų išdavimo tvarkos motyvas – nepasitikėjimas Vakarų gubernijose įsikūrusiais rusais, sudariusiais fiktyvius žemės pirkimo sandorius, kai faktiškais dvarų šeiminkais tapdavo lenkai [30, 29].

Buvusių neteisėtų sandorių panaikinimas ir nauja liudijimų išdavimo tvarka lieti visus gyventojų sluoksnius, įtrauktus į žemės nuosavybės santykius. Vilniaus generalgubernatorius I. Kachanovas per savo kadenciją (1884–1893) Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijose rusams ar kitiems įstatymų apibrėžtiems asmenims išdavė 2 005 liudijimus, iš jų 552 liudijimai buvo panaikinti [18].

1895 m. vidaus reikalų ministras Ivanas Durnovo atkreipė imperatoriaus dėmesį į tai, kad Vilniaus generalgubernatorius Piotras Orževskis gana laisvai interpretavo rusų žemvaldžiams aktualų 1886 m. lapkričio 1 d. įstatymą ir sukūrė tiek politiškai, tiek ekonomiškai nepageidautiną situaciją. Jis suteikdavęs ne „tautybės liudijimą“, bet leidimą įsigyti konkretų dvarą ir tik tiems rusų kilmės asmenims, kuriuos jis laikė tinkamus tapti vietiniais žemvaldžiais. Maža to, paskelbė negaliojančiais I. Kachanovo išduotus liudijimus, jeigu juose nebuvo nurodytas konkretus įsigytinas dvaras, ir pareikalavo, kad notarai tvirtintų žemės pirkimo sutartis tik su jo išduotais liudijimais. Iš Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijų į Valdantįjį Senatą pasipylė skundai dėl liudijimų išdavimo tvarkos. Senato Civilinis kasacinis departamentas oficialiai paaiškino, kad generalgubernatorius viršijo įgaliojimus, nes vietinės administracijos išduodami liudijimai tik patvirtina asmens teisę įsigyti žemės nuosavybę Vakarų gubernijose, bet tai nereiškia, kad gubernijos valdžia žemės nuosavybės transakcijose turėtų prisiimti tarpininko vaidmenį. Net jeigu liudijime nurodytas konkretus dvaras, kurio siekia pretendentas, tai nereiškia, kad jis negali įsigyti kito dvaro [32, 146–147].

Aukščiausios valstybės teismo institucijos paaiškinimas buvo parankus ne tiek norintiems pirkti žemę rusams, kiek valstiečiams katalikams. Gavę gubernatorių liudijimus,

kuriuose buvo nurodomas leistinos įsigyti žemės plotas konkrečioje vietoje, jie pirkto didesnius žemės plotus kitoje vietoje, nes pirkimo / pardavimo sutartis tvirtinę notarai vadovavosi Kasacinio departamento paaiškinimu. Tokiu būdu valstiečiai katalikai atskirai ar susidėję įsigydavo bajorų dvarus [23].

Vidaus reikalų ministras I. Durnovo siūlė peržiūrėti ir papildyti įstatymus dėl rusų žemėvaldos, atsisakyti bendro pobūdžio neterminuotų liudijimų, kurie visam laikui suteikia jų turėtojams teisę pirkti dvarus, o iš čia atsirandanti piktnaudžiavimų šia teise galimybė. Dar kartą panaikinti išduotų liudijimų galiojimą yra keblu, nes Senatas nepritaria tokiai praktikai. Leidimų pirkti konkretų dvarą išdavimas eliminuoja konkurencijos momentą, užkelia dvarų kainą ir atbaido pirkėją rusą. Imperatorius pritarė ministrui ir 1895 m. rugpjūčio 23 d. pavedė jam pateikti medžiagą Ministrų komitetui, kuris peržiūrėtų ar papildytų Vakarų krašto žemėvaldos įstatymus [32, 146–147].

Dėl ministrų ir gubernatorių kaitos šio klausimo parengimas užtruko, prie jo sugrįžta 1898 metais. Gubernijų administratorių ir centro valdžios apsisveikimas nuomonėmis rodė, kad 1884 m. ir 1886 m. įstatymai nedavė praktinės naudos. Vakarų gubernijose buvo apstu įstatymais nereglamentuotų nuosavybės perdavimo formų, pvz., senų įkeitimo raštų. Įstatymuose buvo tiek daug spragų, jie vienas kitam prieštaravo, todėl nepavyko pertvarkyti žemės nuosavybės struktūros rusų žemvaldžių naudai taip, kaip siekta skelbiant šiuos įstatymus. Naujasis vidaus reikalų ministras Ivanas Goremykinas teigė, kad per visą laiką, kai buvo kuriami įstatymai rusų žemėvaldai Vakarų gubernijose stiprinti, nebuvo priimta nė vieno visapusiško įstatymo, parengto laikantis vienos sistemos, kurio taikymas leistų sėkmingai diegti rusų žemėvaldą. Todėl jis siūlė imtis radikalių priemonių ir peržiūrėti *visus* įstatymus, reglamentuojančius žemėvaldos teisę Vakarų gubernijose, išskyrus tuos, kurie liečia užsieniečius [19]. Pagrindinis įstatymų peržiūrėjimo tikslas, kurį ministras suformulavo įstatymų keitimo projekte, – siekti, kad rusų žemvaldžių nuosavybė Vakarų gubernijose jokiū būdu nepereitų į lenkų rankas, ir pakeisti susidariusią tvarką, kuri yra nepatogi rusų kilmės asmenims, perkantiems šiose gubernijose žemę [16]. Siūlomi įstatymų pakeitimai buvo orientuoti į tai, kad 1865 m. gruodžio 10 d. įstatymas būtų taikomas visiems nestačiatikiams, išskyrus vietos gyventojus, kurie vertėsi žemdirbyste ir gyveno kaip valstiečiai. Vilniaus gubernatorius Ivanas Čaplevskis nusitaikė net į nepatikimus stačiatikius: siūlė be specialių tautybės liudijimų dvarus parduoti tik gimusiems stačiatikių šeimose ir sentikiams, nes tik šiuos žmones galima laikyti tikraisiais rusais, kuriems galima suteikti teisę pirkti dvarus, taip pat siūlė generalgubernatoriaus išduodamus liudijimus įvesti tik mišrių šeimų vaikams stačiatikiams, neofitams, priėmusiems stačiatikybę dėl savanaudiškų paskatų. Todėl būtina tikrinti jų kilmę, gyvenimo būdą ir nuotaikas, o leidimą dvarui suteikti tik tiems, kurie bus pripažinti rusais. Tokiu būdu, jo manymu, išliks tikimybė, kad rusų žemėvalda plėsis ir stiprės [21]. Visų šių svarstymų rezultatas buvo lakoniškas įstatymas, papildęs 1886 m. lapkričio 1 d. įstatymą: 1901 m. sausio 27 d. Nikolajus II pasirašė įsaką, kuriuo buvo įteisinta Vilniaus generalgubernatoriaus I. Kachanovo įvesta tvarka – Vakarų gubernijų valstiečiams katalikams buvo nustatyta leistinos turėti žemės norma. Valstiečio ir jo šeimos neatidalytų narių nuosavybėje esantis tiek skirtinės, tiek pirktinės žemės bendras plotas neturėjo viršyti 60 deš. [37.4].

Vilniaus generalgubernatoriaus Vitalijaus Trockio manymu, neišpūdingą rusų dvarininkų žemėvaldos skverbimąsi į kraštą turėjo kompensuoti šios grupės elito tautinė ir kultūrinė misija. 1900 m. jis nutarė suvesti priešinamų jėgų – stambių rusų ir lenkų žemvaldžių kiekybinį balansą ir išsiaiškinti rusų dvarininkų įtakos mastą. Jo kanceliarijos valdytojas Vlasijus Sudeikinas 1900 m. gegužės 8 d. Vilniaus, Kauno ir Gardino apskrįčių bajorų

vadovams išsiuntinėjo slapta aplinkraščių, kuriame prašė pateikti žinių apie apskrityse gyvenančius lenkų, rusų ir vokiečių tautybės stambius žemvaldžius, valdančius ne mažesnius kaip 500 deš. dvarus, pranešti, ar dvarų savininkai patys juose gyvena. Taip pat pirmą kartą buvo paklausta, ką rusų žemvaldžiai nuveikė bendram „rusų reikalui“ labui, kokią įtaką jie daro valstiečiams, švietimui ir bažnyčiai [22]. Į aplinkraščių atsakiusių Kauno gubernijos Kauno, Novoaleksandrovsko (Zarasų), Panevėžio, Raseinių, Šiaulių, Telšių ir Ukmergės apskričių bajorų vadovų statistika rodė, kad šiose apskrityse, aišku, vyravo stambūs žemvaldžiai lenkai, nors stambi rusų žemėvalda kai kuriais atvejais taip pat nebuvo menka. Pateiktais duomenimis, šešiose apskrityse stambių dvarų turėjo 82 rusai / stačiatikiai, 350 lenkų / katalikų, 80 vokiečių / liuteronų ir vienas karaimas. Vilniaus gubernijoje žinias pateikė Vilniaus, Ašmenos, Dysnos, Lydos, Švenčionių, Vileikos apskričių bajorų vadovai, trūko žinių iš Trakų apskrities. Vilniaus gubernijoje stambių dvarų turėjo 105 rusai / stačiatikiai, vienas sentikis, 350 lenkų / katalikų, 19 vokiečių / liuteronų, vienas žydas, priėmęs evangelikų reformatų tikėjimą, ir 6 totoriai. Beveik visi dvarų savininkai buvo bajorai, išskyrus kelis miestiečius ir pirklius liuteronus ir vieną žydą neofitą [8].

Rusų žemėvaldos eigos bajorų vadovai nekommentavo, tik Kauno apskrities bajorų vadovas Aleksandras Mileris nupiešė gubernijos valdytojams gerai pažįstamą vaizdą. Jis trumpai pažymėjo, kad per pastaruosius dešimt metų į rusų rankas perėjo vos 2 000 deš. žemės. Taigi tendencijos nesikeitė, o naujoji valdininkų karta matė nekintančias nesėkmės priežastis: tokios A. Mileriui buvo lenkų dvarininkų užsispyrimas ir vengimas savo valia parduoti dvarus. Iš varžytinių bankai pardavinėjo mažai dvarų, o ir tie buvo smulkūs. Rusų galimybę nusipirkti dvarus varžė nepalankus valstybinio banko kreditas, o privačių komercinių bankų kreditas jiems buvo sunkiai prieinamas, nes privatūs bankai priklausė lenkams. Be to, kreditas dvarams pirkti buvo teikiamas tik bajorams, todėl kitos rusų kilmės socialinės grupės Kauno gubernijoje retai pirko dvarus, nors pageidaujančių juos įsigyti tarp žemesnių sluoksnių netrūko. Kauno apskrities bajorų vadovas mažai ką galėjo pasakyti apie stambių rusų žemvaldžių kultūrinę įtaką vietos gyventojams: išskyrus bendravimą su valstiečiais rusų kalba su sąlyga, kad jie patys gyvena dvare, prisidėjimą prie sudegusios Kėdainių cerkvės atstatymo ir Ariogalos cerkvės statybos, jų įtaka aplinkai nebuvo pastebima. A. Mileris užsiminė apie galimybę steigti dvaruose liaudies mokyklas, jeigu valdžia skirtų lėšų mokytojams pasamdyti, arba mokyklų globą, tačiau tai buvo tik pageidavimas, neparemtas rusų dvarininkų veikla. Rusų žemvaldžių kultūrinės veiklos indiferentiškumą, vengimą prisidėti prie mokyklų steigimo ir bažnyčių statybos, vietinių valstiečių nusiteikimą prieš darbdavius rusus pabrėžė dauguma apskričių bajorų vadovų [1].

Dėl rusų žemvaldžių neveiklumo V. Trockis apkaltino apskričių bajorų vadovus, kurie apskrityse atstovavo rusų valdžiai ir jų pareiga buvo telkti vietines rusų pajėgas kultūrinei veiklai [25]. Tačiau generalgubernatorių jis valdė trumpai, tik iki 1901 m., o rusų žemvaldžių elgsena liko nepakitusi.

Rusų dvarininkų žemėvaldos Šiaurės vakarų krašte diegimo rezultatus valdžia suvedė 1905 m., kai svarstė galimybę pakeisti žemėvaldą ribojusius įstatymus. Tada buvo padaryta politinė išvada, kad užsibrėžtas tikslas buvo pasiektas daugelyje krašto gubernijų. Mat Gardino gubernijoje rusų žemvaldžiams priklausė 40,8 % visos žemės, lenkų – 52,6 %, Minsko gubernijoje atitinkamai – 41 ir 49,7 %, Mogiliavo – 63 ir 33 %, Vitebsko – 42,3 ir 40,6 %. Kitaip tariant, jėgų santykis susilygino. Ir tik Kauno bei Vilniaus gubernijose rusų žemėvalda neįsitvirtino: pirmojoje rusams priklausė 20,3 % žemės, lenkams – 73 %, antrojoje atitinkamai – 14,3 ir 75 % [34, 181–182].

„LENKŲ KILMĖS“ BAJORŲ ŽEMĖVALDOS ATSKIRTIS

Bajorų žemvaldžių teisinės atskirties palaikymas draudimu pirkti dvarus devyniose Vakarų gubernijose veikė žemėvaldos padėtį krašte visą XIX a. antrąją pusę. 1865 m. gruodžio 10 d. įstatymas išimties tvarka ir tik su imperatoriaus leidimu nebuvo taikomas aristokratams ir nusipelnusiems asmenims, dažniausia savo srities profesionalams [48; 16.1]. Kelios ar keliolika išimčių bendro vaizdo nekeitė. XIX a. 9-ajame dešimtmetyje valdžia dar sprendė, kaip pasielgti su likusiomis neparduotomis ištremtų sukilėlių dvarų dalimis, tačiau represijų įkarštis buvo prigesęs ir šis klausimas liko neatsakytas. Priverstinai parduotina sukilimo tremtinių nuosavybė liko nepaliesta dėl teisinių formalumų: nebuvo atskirtos jų ir kitų dvarų savininkų dalys. 1867 m. pabaigoje Aleksandras II leido atidėti šių dvarų padalijimą iki bus parengtos specialios taisyklės. Dvarus tebevaldė jų savininkai, bet prižiūrimi tautos tarpininkų ir policijos. Imperijos biurokratinis aparatas buvo nepaslinkęs: tik 1871 m. trijų ministerijų (Vidaus reikalų, Valstybės turtų ir Teisingumo) speciali komisija parengė Vakarų gubernijose privalomai parduotinų dvarų padalijimo taisyklių projektą; jam nepriitarė teisingumo ministras, parengęs atskirą taisyklių projektą. Kaip žinoma, 1873 m. dvarų konfiskavimas ir sekvestravimas buvo nutrauktas, dalis dvarų grįžo savininkams, o naujų bylų nebuvo pradėta. Dar po dešimties metų (1883 m. gegužės 15 d. įsakas) sukilimo tremtiniams buvo leista grįžti į kraštą. Kadangi neatidalytų dvarų pardavimas buvo laikinai atidėtas, dar XIX a. 9-ajame dešimtmetyje teisiškai buvo laikoma, kad buvusiems tremtiniams priklausiusios dvarų dalys yra išdo nuosavybė ir turi būti parduotos. Valstybės turtų ministras Michailas Ostrovskis, grįžęs prie šio klausimo, iš anksto pareiškė, kad nemato reikalo gaišinti laiką kurdamas taisykles, parceliuodamas dvarus ir pardavinėdamas jų žemę, nes formaliai parduotinų dvarų liko nedaug, dalis jų perėjo paveldėtojams, o įdėtos pastangos padėties nepakeis: nei rusų žemėvalda sustiprės, nei lenkų žemėvalda susilpnės [15].

Vertinant iš perspektyvos, dvarų perėjimą į „lenkų kilmės“ žemvaldžių rankas turėjo apriboti 1884 m. gruodžio 27 d. įsakas „Dėl žemės nuosavybės, esančios už miestų ir miestelių ribų, įsigijimo, įkeitimo ir nuomos devyniose Vakarų gubernijose taisyklių nustatymo“ ir pačios taisyklės. Jos draudė įkeisti ir nuomoti dvarus asmenims, kuriems taikytas 1865 m. gruodžio 10 d. įstatymas. Iki šio įstatymo priėmimo sudarytos įkeitimo sutartys buvo paskelbtos galiojančiomis iki jose nurodyto termino, bet ne ilgiau kaip 10 metų nuo minėtų taisyklių priėmimo [37.1]. 1891 m. vasario 2 d. imperatorius patvirtino Ministrų komiteto nutarimą, draudžiantį minėtai žemvaldžių kategorijai devyniose Vakarų gubernijose valdyti žemę iki gyvos galvos [37.3]. Taigi valdžia visais būdais bandė užkirsti kelią žemės nuosavybės perėjimui į lenkų žemvaldžių rankas, išskyrus tiesioginį paveldėjimą.

Stambūs ir vidutiniai bajorai šioje situacijoje laikėsi senos taktikos – visai bandydami apeiti įstatymus retai, bet įsigydavo dvarus, jei pavykdavo – Vakarų gubernijose ar už jų ribų [34, 184], be to, stengėsi neišleisti nuosavybės iš giminės rankų. „Lenkų kilmės“ bajorų žemvaldžių grupė nė kiek nemenko, o XIX a. pabaigoje į žemės santykius aktyviai įsitraukė vadinamoji šlėkta – smulkieji bajorai ir XIX a. pirmojoje pusėje bajorystės įrodymų procedūros neatlaikiusių giminių palikuonys.

1865 m. gruodžio 10 d. įsakas netaikė išimčių šiai smulkiųjų bajorų ir iš jų kilusių miestiečių grupei. Valdžia juos laikė „lenkų kilmės asmenimis“ ir kaime žemės pirkti neleido. Smulkiųjų mažžemių bajorų, ūkininkavusių bajorkaimiuose ir viensėdijose nuosavuose ar nuomojamuose sklypuose, materialinė būklė ir socialinė padėtis nedaug skyrėsi nuo valsctiečių. Draudimas įsigyti žemę neleido stiprėti ekonomiškai silpniems smulkiųjų bajorų ūkiams, o apie racionalų stipresnių ūkių potencialo panaudojimą apskritai nebuvo kalbos.

Smulkieji bajorai suskato investuoti į žemę itin vėlai, kai 1899 m. kovo 4 d. Nikolajus II vidaus reikalų ministrui leido laikinai, kol bus peržiūrėti įstatymai, reguliuojantys žemėvaldą devyniose Vakarų gubernijose, netaikyti 1865 m. gruodžio 10 d. įstatymo bajorams ir miestiečiams katalikams, kurie gyveno kaip valstiečiai ir patys, be samdinių pagalbos, dirbo žemę. Vidaus reikalų ministrui buvo suteiktas įgaliojimas kaskart, neatsiklausus imperatoriaus, duoti leidimą pirkti žemę tiems vietiniams katalikams, kurių šeimai priklausanti žemės nuosavybė kartu su turima ir įsigijama žeme neviršytų 60 deš., o žemę dirbtų pirkėjo šeima be samdinių pagalbos.

Šis imperatoriaus paliepimas ministrui nebuvo paskelbtas kaip įstatymas, tačiau apie jį rašė laikraščiai. Žaibiškai pasklidus informacijai į Vakarų gubernijas administruojančias institucijas pasipylė smulkiųjų bajorų ir miestiečių prašymai leisti pirkti žemę. Vilniaus generalgubernatorius per nepilnus metus (iki 1900 m. sausio 1 d.) gavo 511 tokių prašymų iš Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijų, iš jų patenkino daugiau kaip pusę (264) – daugiausia gardiniškių (194), mažiausiai – kauniečių (16). Iš viso tada buvo leista įsigyti 6 094 deš. žemės, t. y. vienam leidimui vidutiniškai teko 23 deš. žemės [24, 1–3]. Smulkiųjų bajorų (valdžia juos vadino „местное захудалое дворянство“) ir buvusios šlėktos, užrašytos miestiečiais, potencialą ištraukti į žemės rinką atskleidė situacija, kurią 1900 m. fiksavo generalgubernatoriaus kanceliarija. Tais metais į Vilniaus generalgubernatorių dėl leidimų pirkti žemę kreipėsi 254 smulkūs bajorai, 107 miestiečiai, vienas valstietis ir 5 smulkūs valdininkai – visi lenkų kilmės ir katalikų tikėjimo. Prašomos leisti įsigyti žemės plotas gerokai viršijo nustatytą ribą: vidutiniškai vienam prašytojui teko 143 deš. žemės [12]. Policijos surinkti duomenys rodė, kad nauja situacija dažnai bandė pasinaudoti savo bajorišką kilmę menantis, su valstiečiais nesitapatinęs, materialiai neskurstantis sluoksniis, siekęs legaliai sustiprėti ir įsitvirtinti kaip smulkus žemės savininkas [13].

Vilniaus generalgubernatorius V. Trockis, kuriam per kadenciją teko praktiškai įgyvendinti 1899 m. kovo 4 d. įsaką, neigiamai vertino šio sluoksnio pastangas sustiprėti, nes jis buvo palyginti gausus, orientavosi į žemės ūkį ir rodė tendenciją atgimti smulkaus žemvaldžio pavidalu. V. Trockiui tai buvo potencialus konkurentas rusų žemėvaldai ir lenkų žemvaldžių ideologijos ramstis. Jis aiškiai skyrė iš žemdirbystės priverstą gyventi „lenkų šlėktą“ nuo katalikų valstiečių, kurie „nuo seno vertėsi žemdirbyste, kaip dera jų luomui, buvo prisirišę prie žemės, kuri jiems nereiškė tautinio atskirumo ir kurios jie nenaudojo prieš vyriausybę“. Priešingai, nusigyvenę bajorai ir iš buvusios šlėktos atsiradę miestiečiai, kad ir smuko iki valstiečių lygio, tebeliko nepatikimais lenkais, puoselėjusiais tautinę idėją, o jų gyvenimo būdas skyrėsi nuo valstiečių. Juos laikė net labiau pavojingais už lenkus bajorus žemvaldžius, nes vos tik sušvelninus apribojimus žemės rinkoje jie tapo rimtais valstiečių stačiatikių ir rusų žemvaldžių konkurentais [24, 2].

Apie sparčiai atsikuriantį smulkiųjų bajorų sluoksnį 1903 m. įspėjo Gardino gubernatorius, stebėjęs, kaip gubernijos vakarų apskrityse kuriasi nedideli palivarkai (apie 50 deš.), kurių savininkai – smulkūs bajorai ir miestiečiai, kilę iš „buvusios lenkų šlėktos“. Pasinaudoję 1899 m. kovo 4 d. įsaku per trumpą laiką jie „virto smulkiais dvarininkais, išsiskiria iš valstiečių, į kuriuos žiūri su panieka, rengiasi miestietiško sukirpimo rūbais, vadina save „ponais“ ir, aišku, šis žemvaldžių kontingentas yra nepageidaujamas“ [2].

Panašią tendenciją pastebėjo Vilniaus generalgubernatoriaus valdininkas ypatingiems pavedimams atsargos papulkininkis Nikolajus Neverovičius. Jis ištyrė 1 214 smulkiųjų mažazeemių bajorų ir miestiečių ekonominę padėtį, užsiėmimus, kalbą, religiją bei buitį ir parengė išsamų „Raštą apie Šiaurės vakarų krašto bajorų padėtį“ su istoriniu įvadu ir 170 priedų [11, 9].

Atliktas tyrimas rodė, kad „naujoji smulkių žemvaldžių klasė“ formavosi visą XIX a. antrąją pusę. Apeidamas įstatymus, nuolat rizikuodamas prarasti žemę dėl nelegalių sandorių smulkiųjų bajorų sluoksnis atkakliai kūrė materialinius socialinio atgimimo pamatus ir palaikė „lenkų kilmės“ bajorų sluoksnį. Pagal N. Neverovičių, egzistavo keli populiarūs nelegalių žemės operacijų būdai, kurių griebėsi smulkūs bajorai, kad taptų jos savininkais. Pavyzdžiui, žemės sklypo savininkui bajoras skolino pinigų, surašydavo skolos raštą, o vietoj palūkanų tą žemę išsinuomodavo. Šis būdas buvo ne itin patikimas, nes skola galėjo būti sumokėta ir nuomininkas turėjo pasitraukti nuo žemės. Kartais naudoti sudėtingi sandoriai: už žemės sklypą buvo sumokama visa suma, sklypo pardavėjas perduodavo sklypą pirkėjui pagal įkeitimo raštą, nurodydamas didesnę sumą, kartu buvo atsisakoma įkeitimo palūkanų, bet sudaroma ilgalaikė nuomos sutartis, kuri buvo pratęsiama. Tačiau sklypo pirkėjas neturėjo garantijų, kad mirus nominaliam savininkui jo paveldėtojai tęs sandorį, šiuo atveju sklypas buvo perduodamas iš varžytinių. Ilgalaikei sutarčiai sudaryti pakako įrengti primityvią plytinę, išdegti šimtą plytų ir gauti policijos liudijimą, kuris leido pasirašyti 30 metų nuomos sutartį. Saugesnis būdas buvo įsigyti žemę valstiečio vardu, surašyti jam skolos raštą stambiai sumai, kurios jis nepajėgtų gražinti, naudotis žeme iki gyvos galvos ir net perduoti ją palikuonims. N. Neverovičius teigė, kad po 1899 m. kovo 4 d. smulkiųjų bajorų teikiami prašymai pirkti žemę daugeliu atvejų buvo tik siekis legalizuoti faktiškai turimą nuosavybę [11, 26v–27v]. Žodžiu, supaprastinta leidimų žemei pirkti procedūra, nepanaikinusi žemėvaldos apribojimų, rodė, kad agrarinė visuomenė subrandino nepageidaujamą socialinį reiškinį – „lenkų kilmės“ bajorų luomas atsikūrė žemesnio sluoksnio sąskaita.

Taigi biurokratiniame imperijos diskurse 60 deš. žemės savininkas valstietis ir „buvusi šlėkta“ dėl kultūrinių ir mentalinių skirtumų buvo netapatūs socialiniai dydžiai. Materialiai sustiprėjęs valstietis tebeliko valstietis ir geras ūkininkas, o iki valstiečio nusiritusiai šlėktai ar smulkiajam bajorui galimybė pagerinti ekonominę situaciją leido atsigausti ir brėžti socialinės (ir tautinės) atskirties ribas.

Gubernijų valdytojų argumentus, kad 1899 m. kovo 4 d. įsako įgyvendinimas turėjo neigiamų pasekmių imperijos agrarinei politikai pakraščiuose, Vidaus reikalų ministerija, suvedusi ketverių metų rezultatus, pripažino pagrįstus. Jie patvirtino tą pačią tendenciją – „lenkų kilmės“ smulkiųjų bajorų ir miestiečių prašymų dėl žemės srautas neseko. Iki 1903 m. vidurio Vidaus reikalų ministerija iš viso patenkino 4 605 prašymus šios grupės asmenų iš devynių Vakarų gubernijų. Pagal suteiktus leidimus, jie įsigijo per 73 tūkst. deš. žemės, daugiausia – nedidelius sklypus (vidutiniškai vienam asmeniui teko apie 16 deš.). Kiek prašymų ministerija nepatenkino, biurokratai neskelbė, tik minėjo, kad sprendimo laukia dar 440 prašymų 10 473 dešimtinėms žemės [17, 43–44].

1903 m. birželio pabaigoje vidaus reikalų ministras Viačeslavas Plėvė priminė Vakarų gubernijų generalgubernatoriams V. Trockio siųstus raštus apie minėtojo įsako neigiamą poveikį „rusų reikalui“ ir pažymėjo, kad jis buvo teisus dėl smulkiųjų bajorų mentalinių bruožų, trukdančių juos vertinti panašiai kaip valstiečius, dėl jų rimtos konkurencijos smulkiai rusų žemėvaldai. 1900 m. jam nepritarė Kijevo generalgubernatorius Michailas Dragomirovas, taip pat Baltarusijos gubernijų gubernatoriai, mat jų valdytuose regionuose vyravo žemvaldžiai stačiatikiai, kuriems priklausė 50 % žemės, katalikai žemvaldžiai sudarė 43 % visų žemvaldžių. Tai buvo dingstis valdytojams neinvestuoti imperatoriaus paliepiamo ir jie nepalaikė V. Trockio, kuriam atiteko regionas su vyraujančia katalikų žemėvalda, iniciatyvos. V. Plėvė siūlė devynių Vakarų gubernijų valdytojams dar kartą įvertinti padėtį ir apsispręsti: atšaukti 1899 m. kovo 4 d. įsaką ar įvesti jo taikymo apribojimus. Leidimų išdavimą ministras pristabdė [17, 38–45].

Vietos administracijos ir vidaus reikalų ministerijos apsiskeitimas nuomonėmis baigėsi tuo, kad 1904 m. liepos 21 d. Nikolajus II pritarė ministerijos siūlymui neatšaukti 1899 m. kovo 4 d. įsako, nors imperijos interesai Vakarų gubernijose reikalautų pasielgti būtent taip. Šiuo įsaku imperatorius suteikė lengvatą Vakarų krašto gyventojams katalikams, ir jos panaikinimas politiškai būtų nepateisinamas – tai padarytų slogų įspūdį valdiniam. Todėl buvo nutarta ir toliau svarstyti „lenkų kilmės“ smulkiųjų bajorų ir miestiečių prašymus dėl žemės pirkimo, bet šią praktiką taikyti tik kaip išimtį, o ne taisyklę, kuri būtų valdinių supраста kaip visų smulkiųjų bajorų ir miestiečių katalikų, gyvenančių kaip valstiečiai, teisė įsigyti žemę. Šis sprendimas nebuvo paskelbtas viešai: gubernijų valdytojai gavo slaptus raštus, paaiškinančius, ką šiuo atveju laikyti išimtimi. Buvo leista atsižvelgti į prašymus įsigyti žemės sklypą, kuriuo prašytojas faktiškai naudojosi, pastatė statinių ir įdėjo daug lėšų bei darbo. Nutarta nedrausti pirkti žemę katalikui, vedusiam stačiatikę ir vaikus auklėjusiam stačiatikiais, taip pat suteikti daugiau galimybių perduoti, tiksliau – perduoti, žemę vyrui, žmonai ir vaikams pagal testamentą ar dovanojimo aktą. Leidimą pirkti žemės sklypą nuo šiol nesunkiai galėjo gauti asmuo, nutaręs prisidėti prie bendrovės, kurios dalyviai jau buvo pasirūpinę panašiais leidimais [20].

BAJORŲ ŽEMĖVALDOS KLAUSIMAS 1905 M. BIUROKRATINIAME DISKURSE

XX a. pradžioje valdžia suskato reformuoti imperijos valdymą. Reformos turėjo apimti ir politiškai nepatikimus pakraščius. 1904 m. gruodžio 12 d. buvo paskelbtas Nikolajaus II įsakas Valdančiajam Senatui, kuriuo liepta parengti priemones, leisiančias patobulinti valstybės valdymą. Šio įsako 7-ame punkte reikalauta „peržiūrėti visus galiojančius nutarimus, kurie riboja kitatikių ir atskirų imperijos regionų vietinių gyventojų teises, ir nekeisti tik tų nutarimų, kurie atliepia svarbius valstybės interesus ir akivaizdžiai naudingi rusų liaudžiai“ [37.6].

Naujų įstatymų projektus siūlė Ministrų komitetas. Medžiagą apie pusę amžiaus trukusią imperijos politiką Vakarų gubernijose ir savo nuomonę Ministrų komitetui teikė Vidaus reikalų ministerija. Ministerijos valdininkai, parengę kompleksinę ekonominių, socialinių, kultūrinių ir tautinių apribojimų, taikytų Vakarų kraštui po 1863–1864 m. sukilimo, analizę, 1905 m. sausio 17 d. raštą įteikė Ministrų komiteto valdytojui baronui Emanuilui Nolde. Analizės autoriai itin daug dėmesio skyrė įstatymams, ribojusiems „lenkų kilmės ir katalikų tikėjimo“ pavaldinių, pirmiausia bajorų ir buvusios šlėktos, teises žemėvaldos, valstybės tarnybos ir renkamosios tarnybos srityje. Ministrų komitetas ministerijos parengtą medžiagą svarstė 1905 m. kovo mėn. posėdžiuose. Šių svarstymų rezultatas buvo 1905 m. gegužės 1 d. įstatymas.

Aukščiausios imperijos institucijos nesiryžo radikaliems pokyčiams – panaikinti visus apribojimus ir Vakarų krašto bajorams grąžinti visas buvusias žemėvaldos teises. Kovoje dėl žemės socialinis ir tautinis veiksnys XX a. pradžioje liko toks pat konkurencingas, kaip ir pirmaisiais metais po sukilimo. Vidaus reikalų ministerijos biurokratai, įvertinę 1865 m. gruodžio 10 d. įstatymo taikymo retrospektyvą, padarė dvi svarbias politines išvadas. Pirma, kol lenkų dvarininkams priklauso žemė, kuri sudaro jų stiprybės materialinį pamatą, jie laikosi korporacinio uždaro, t. y. neperleidžia žemės „ne lenkams“, pirmiausia rusams, tebėra stiprūs politiniai konkurentai, nes vis dar tikisi „jeigu ne visiškos lenkų reikalo pergalės, tai jo šalininkai gali svajoti apie Lenkijos atkūrimą ant Rusijos griuvėsių“. Lenkų dvarininkų opozicija po sukilimų atlaikė represijas ir teisių į žemėvaldą apribojimus, užsigydė žaizdas ir dar labiau sustiprėjo, nes iš bajorų luomo niekada nebuvo atimta išskirtinė teisė į žemės nuosavybę. Antra, pripažintos klaidos, kurias padarė valdžia, įvairiomis priemonėmis

ribojusi kitų visuomenės grupių teisę į žemėvaldą, pradėjusi taikyti apribojimus visiems katalikams, nors ne visi katalikai laikytini lenkais. Maža to, netikusių įstatymų taikymas padėjo sustiprėti smulkiesiems bajorams – žinia, lenkų dvarininkų sąjungininkams. Taigi valdžia nepasinaudojo galimybe suformuoti „ne lenkų“ žemvaldžių sluoksnį ir sukurti socialinę, ekonominę bei tautinę atsvarą lenkų kilmės žemvaldžiams, šiaip ar taip – privilegijuotai visuomenės grupei. Pagrindinė ministerijos analitikų išvada buvo ta, kad „šiuo metu atėjo laikas“ galutinai pakirsti vyraujančias lenkų pozicijas krašte, todėl jie siūlė palikti galioti 1865 m. gruodžio 10 d. įstatymą ir iki galo siekti užsibrėžto tikslo – paversti Vakarų kraštą rusų žemėvaldos arealu [29, 4–5v, 8].

Rašto preambulės kontekstas prieštaravo minčiai (galbūt išsakytai liberalių pažiūrų rašto rengėjų), kad politiškai pateisinamas žingsnis būtų leidimas vietiniams gyventojams lenkams pirkti dvarus iš tų pačių lenkų. Bendras lenkų žemėvaldos plotas nepadidėtų, o siekiant užbėgti už akių precedentui, kad vienas pasiturintis lenkas nesusipirktų vienos apylinkės dvarų, reikėtų nustatyti leistinų įsigyti dvarų dydį. Tokia valdovo malonė sulaužiusiems valdinių priesaiką sušvelnintų abipusius santykius ir leistų tikėtis bajorų lojalumo imperijos valdžiai. Be to, bajorai liautųsi skaldę dvarus ir mažais sklypais pardavinėję juos valstiečiams, smulkiesiems bajorams, neretai per tarpininkus rusus, ar spekuliantams. Dėl šios praktikos kenčia dvarų miškai, nyksta ekonomiškai pajėgūs stambūs dvarai, kuriuos keičia primityvūs valstiečių ūkiai.

Be to, ministerija siūlė panaikinti ir kitus apribojimus, trukdančius išlaikyti dvarus vienos giminės rankose ar perduoti kitiems asmenims, leisti lenkų bajorams dvarus dovano- ti, padalyti, įkeisti, užrašyti testamentu ar perleisti iki gyvos galvos bendrataučiams [29, 12–13v, 28v]. Smulkiųjų bajorų ir buvusios šlėktos teisė į žemės pirkimą, anot valdininkų, neturėtų iš esmės pasikeisti. Tiems, kurie nepakilo virš valstiečių gyvenimo sąlygų, kaip ir seniau siūlyta leisti įsigyti žemę tik šeimos poreikiams ir su valdžios leidimu [29, 21–21v].

Pirmą kartą buvo atsižvelgta į ekonominį veiksnį, prabilta apie poreikį sudaryti sąlygas žemės ūkio plėtrai, perėjimui prie intensyvaus ūkininkavimo būdų. Vakarų gubernijose didžiausia kliūtimi įvesti daugialaukę sistemą, gerinti sėjomainą buvo rėžiais suskirstyti laukai, įsiterpę į svetimą valdą. Ministerijos valdininkai siūlė visiems žemės savininkams nepriklausomai nuo jų tautybės leisti pirkti žemės sklypus, kad būtų panaikinti rėžiai. Nedidelius žemės sklypus, anot jų, taip pat galėtų įsigyti pageidaujantys plėtoti pramoninę gamybą [29, 9–10].

Paradoksaliai buvo sprendžiamas klausimas dėl lenkų (bajorų, miestiečių ir valstiečių) teisės įsigyti žemės sklypus miesteliuose. Iki tol apie lenkų teisę įsigyti miesteliuose nekilnojamoją nuosavybę sprendė gubernijos valdžia. 1903 m. gegužės 10 ir gruodžio 9 d. įsakai skelbė, kad žydams leidžiama gyventi kai kuriuose sėslumo ribos miesteliuose ir juose pirkti žemės sklypą, skirtą statybai (селитебная земля) [37.5]. Įstatymų pataisų siūlymus rengusiems valdininkams situacija, kai žydų kilmės valdinys gavo teisių daugiau už krikščionį, pasirodė tokia neįtikėtina, kad jie sutiko leisti lenkams pirkti žemę tuose miesteliuose, į kuriuos įsileista žydus, bet ne kitur [29, 10v].

Vidaus reikalų ministerijos siūlymuose keisti žemėvaldos politiką Vakarų gubernijose pagrindinė ašis, apie kurią sukosi ši politika, ir toliau liko „lenkų kilmės“ žemvaldžiai – pirmausia bajorai ir buvusi šlėkta. Tačiau ministerijos valdininkai atsižvelgė į biurokratinuose sluoksniuose dažnai kritikuotą praktiką, kai Vidaus reikalų ministerija ir gubernijų valdytojai taikė žemėvaldos apribojimus visiems katalikams, nepaisydami jų socialinio statuso. XX a. pradžios valdininkų karta pripažino, kad tikybės kriterijaus taikymas žemėvaldos srityje nepasiteisino ir neigiamai veikė krašto ekonomiką. Žemės nuosavybės koreliavimas su

tikyba labiausiai palietė tuos, kurie, pvz., Kauno ir Vilniaus gubernijose, sudarė pagrindinę žemės ūkio produktų gamintojų grupę – katalikus valstiečius.

Tikybės kriterijų privatinės nuosavybės santykiuose kritikuojantys argumentai buvo pažangūs ir atliepė laiko dvasią: „Laisvas nuosavybės perėjimas ir tobula pilietinė teisė sudaro esminę ir pagrindinę krašto gerovės ir turtingumo prielaidą <...> Nuosavybės teisių ribojimas yra pragaištingiausias asmeninės gerovės stabdis, todėl apribojimai, kurie įsitvirtino Vakarų krašte dėl administracinio spaudimo, prieštarauja bet kokiai pažangai, jie nesusiderinami su pilietiniu ir ekonominiu požiūriu išsivysčiusios, gerai sutvarkytos valstybės gyvenimu, taigi negali nebūti panaikinti vardan teisingumo, tvarkos ir valstybės bei regionų gerovės“. Taip Vidaus reikalų ministerijos parengtame rašte atsirado siūlymas panaikinti visus iki šiol galiojusius žemėvaldos apribojimus, taikytus katalikams ir visiems Vakarų krašto gyventojams, nepriklausomai nuo luomo, religijos ar tautiškumo suteikti lygias teises įsigyti nekilnojamąją nuosavybę, ją valdyti ir ja naudotis [29, 53, 54v, 55].

Vidaus reikalų ministerijos siūlymai, kaip keisti žemėvaldos įstatymus, akivaizdžiai buvo prieštaringi. Šie prieštaravimai, matyt, atsirado dėl to, kad juos rengė ministerijos skyriai, atsakingi už vieno ar kito klausimo parengimą. Todėl viename rašte atsispindėjo ir konservatyvus, ir liberalus požiūris į Vakarų gubernijų žemėvaldžių teises. Šiaip ar taip aukščiausi valdžios sluoksniai neturėjo bendros nuomonės nei vienos ministerijos, nei Ministrų komiteto lygmeniu.

Klausimą dėl 1904 m. gruodžio 12 d. įsako 7-o punkto įgyvendinimo devyniose Vakarų gubernijose Ministrų komitetas svarstė trijuose posėdžiuose – 1905 m. kovo 15, 22 ir 23 dienomis. Pagrindinis imperijos tikslas – rusifikuoti kraštą ir susilpninti lenkų įtaką – liko nepakitęs. Tačiau visuomenė modernėjo ir laisvėjo, sparčiai plito socialinės lygybės idėjos, tad imperijai reikėjo socialinės atramos ir sąjungininkų. Žemės savininkas, tiek dvarininkas, tiek valstietis, buvo laikomas konservatyvus, nepatiklus visuomenės elementas, linkęs ginti luominius ir privačius interesus. XX a. pradžioje valdžia prabilo apie pasikeitusius lenkų ir rusų elito santykius: „lenkų nepakantumą viskam, kas yra rusiška, pakeitė taikus kultūrinis, kartais – bendras darbas krašto labui“ ir apie būtinybę juos stiprinti [34, 179–179v].

Ministrų komitetas susirinko nusiteikęs ieškoti kompromiso su sąlyga, kad pagrindinis imperinės politikos tikslas Vakarų krašte liks toks pat, kaip prieš pusę amžiaus, ten įsitvirtins rusiškas valstybingumas, palaikomas vietinės valdžios, kolonistų ir lojalių valdinių. Klausimas, ar panaikinti 1865 m. gruodžio 10 d. įsaką, nesukėlė diskusijų. Ministrų komitetas vienbalsiai nutarė, kad rusų žemėvalda Vakarų krašte nėra pakankamai stipri ir išplėtotą, o lenkų visuomenė yra sutelkta ir moka siekti užsibrėžto tikslo. Panaikinus įstatymą ji rastų būdą supirkti žemę iš rusų dvarininkų ir rezultatas, kurio vyriausybė taip ilgai siekė, nueitų perniek. Be to, pasikeitusią vyriausybės politiką nepalankiai sutiktų rusų visuomenė, įsitikinusi, kad Vakarų kraštas istoriškai priklauso Rusijai.

Nė vienas posėdžio dalyvis neprieštaravo, kad būtina sudaryti sąlygas lenkams pasirūpinti savo šeima ir artimaisiais, t. y. savo nuožiūra perleisti žemę lenkų kilmės asmenims, ją užrašyti testamentu iki gyvos galvos ar tiesiog išnuomoti, nekėlė abejonių būtinybė naikinti rėžių sistemą, įsigyti žemės sklypus pramoniniam tikslui ar keisti kredito žemei įsigyti sąlygas. Nuomonės išsiskyrė svarstant esminį klausimą: ar pagaliau leisti lenkams laisvai disponuoti žeme, bet siaurame rate, t. y. ją parduoti arba įkeisti bendrataučiams. Prieš teigiamą sprendimą pasisakė penki asmenys, įrodinėję neišvengiamą rusų dvarų kainų smukimą dėl pirkėjų stokos, nes lenkų dvarus pirkis ir lenkai, ir rusai, o rusų dvarus galės pirkti tik rusai. Ministrų komiteto pirmininko ir 20-ies jo narių manymu, dėl liberalesnės pažiūros į dvarų

perėjimą iš lenkų į lenkų rankas bendras jų žemėvaldos plotas nepadidėtų, jeigu būtų leista dvarus įsigyti valstiečiams. Jie, o ypač vietiniai sentikiai, turi potencijos tapti stambių žemės plotų savininkais. Ministrų komitetas siūlė šiek tiek atsargiau vertinti smulkiųjų bajorų ir buvusios šlėktos žemėvaldos teisę. Šis „baltarusių, lenkų ir lietuvių kilmės“ sluoksnius dėl polinkio orientuotis į lenkus ir toliau nekėlė pasitikėjimo, todėl manyta, kad pravartu šios kategorijos žmonėms išlaikyti leidimų pirkti žemę išdavimo tvarką, konkrečius atvejus pavedus nagrinėti vietinei gubernijų valdžiai. Nutarta siūlyti panaikinti tautybės liudijimus daugumai gyventojų grupių, „ne lenkiškos“ kilmės patvirtinimo reikalauti tik iš asmenų, kurie pageidautų pirkti žemę iš rusų [34, 181v–184, 186–188].

Nikolajus II, atsižvelgęs į daugumos nuomonę, 1905 m. gegužės 1 d. pasirašė įsaką, užbaigusį svarstymus apie apribojimų Vakarų gubernijoms panaikinimą. Įsakas skelbė šiuos teisinius bajorų žemėvaldos pokyčius, turėjusius „sušvelninti“ Vakarų krašto gyventojų teises ribojusius įstatymus: „1. 9 Vakarų gubernijose lenkų kilmės asmenims leidžiama bendra tvarka, be specialaus termino nustatymo, nuomoti žemę, taip pat visais įstatymų nustatytais būdais įsigyti ją iš lenkų kilmės asmenų kaip nuosavybę ar iki gyvos galvos, taip pat ją įkeisti; 2. Lenkų kilmės asmenys 9 Vakarų gubernijose su generalgubernatoriaus ar gubernatorių leidimu gali įsigyti arba apsieisti nekilnojamąją nuosavybę ne miestų ir miestelių teritorijoje siekiant panaikinti režius ar suapvalinti ribas ūkiniam poreikiams; 3. <...> 9 Vakarų gubernijose ne miestų ir miestelių teritorijoje leidžiama įsigyti ne daugiau kaip 60 deš. žemės pramoniniam tikslui“. Taip pat buvo panaikintas 1901 m. sausio 27 d. įsakas, ribojęs valstiečių katalikų valdomos žemės plotą [37.7]. Įsako 7-as punktas skelbė, kad imperatorius pritaria ir kitiems Ministrų komiteto siūlymams, kurių konkrečiai neįvardijo, o tai reiškė, kad visiems Vakarų gubernijų gyventojams buvo leista pirkti žemės sklypus 104 miesteliuose, kuriuose kurdinosi žydai, kad ir toliau galiojo draudimas lenkams pirkti žemę iš rusų.

XX a. pradžioje buvo panaikinta dalis draudimų ir apribojimų, trukdžiusių laisvai žemėvaldos plėtrai Vakarų gubernijose, tačiau tai nepanaikino rusų ir lenkų žemėvaldos atskirties. Gubernijų administracija ir toliau sprendė praktines užduotis, identifikuoama žemės savininkus pagal tautinį požymį, išduodama tautybės liudijimus, tik šiuo atveju ne apie „lenkišką“, bet apie „ne lenkišką“ pageidaujančiųjų pirkti žemę kilmę.

IŠVADOS

Žemėvaldos reguliavimo strategija Vakarų gubernijose XIX a. 8-ojo deš. – 1905 m. nesikeitė, ji liko tokia pati, kaip po 1863–1864 m. sukilimo. Valdžia neatsisakė pagrindinio tikslo – suformuoti rusų dvarininkų anklavą, tikėdamasi iš jo konkurencingos įtakos valstiečiams. Vis dėlto rusų žemėvaldos panaudojimas krašto pertvarkymo užduotyse buvo gana miglotas. Gubernijų administratorių retos iniciatyvos stiprinti rusų žemėvaldą pasimetė biurokratinuose labirintuose. Priemonės, kuriomis valdžia bandė paversti žemėvaldą rusifikacijos įrankiu, varžė ne tik „lenkų kilmės“, bet ir rusų dvarininkų galimybes laisvai jaustis žemės rinkoje ir disponuoti nuosavybe. Valdžia net nebandė permąstyti bendros rusų žemėvaldos plėtros kryptį ir priemonių. Devintojo dešimtmečio įstatymus dėl dvarų nuomos ir naujos „tautybės“ liudijimų išdavimo tvarkos lėmė rusų žemėvaldos sunykimo baimė, tačiau klausimas, kaip pakeisti žemėvaldos santykį rusų dvarininkų naudai, liko neišspręstas.

Diskriminaciniai įstatymai trukdė plėstis vietinių bajorų žemėvaldai. Stambieji ir vidutinieji bajorai įstatymus kartais apeidavo, bet tai nebuvo masinis reiškinys. Kovoje dėl žemės taikyti apribojimai galėjo pasiekti tikslą, jeigu valdžia nebūtų atradusi galimų „lenkų“

bajorų žemvaldžių sąjungininkų – vadinamosios šlėktos ir valstiečių katalikų. XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje šių visuomenės sluoksnių žemės poreikis pastebimai augo. Dvarininkams, vengusiems išparduoti dvarus ar juos perleisti rusams, valstiečiai ir šlėkta buvo parankiausi pirkėjai, paprastai įsigydavę nedidelius dvarų žemės sklypus. Valstiečiai taip pat buvo išsigelbėjimas rusų dvarininkams, norėjusiems atsikratyti problemų kėlusios nuosavybės, tačiau Vakarų gubernijų valdininkai, įpratę vertinti žemės nuosavybę politinėmis kategorijomis, čia išvelgė pavojų „rusų reikalui“. Bent kiek ant žemės prakutęs valstietis katalikas ar šlėkta vietinių biurokratų akyse virsdavo neapibrėžta „smulkiųjų žemvaldžių klase“, kuri savo gyvenimą kūrė pagal lenkų bajorų gyvenimo modelį. Taigi dėl draudimų bajorų žemėvaldai atsirado valstiečių katalikų ir šlėktos žemėvaldos apribojimai. XX a. pradžioje valstiečiams katalikams jie buvo panaikinti, tačiau net gana liberalūs bandymai reformuoti imperijos valdymą nepanaikino „lenkų“ ir „rusų“ žemėvaldos priešpriešos.

Gauta 2012 08 30
Priimta 2012 09 20

Šaltiniai ir literatūra

- [1] A. Milerio 1900 m. rugsėjo 12 d. slapta raštas V. Sudeikinui; Panevėžio (1900 m. liepos 25 d.), Šiaulių (1900 m. rugpjūčio 30 d.), Raseinių (1900 m. rugsėjo 1 d.), Vilniaus (1900 m. rugpjūčio 14 d.), Vileikos (1900 m. rugpjūčio 26 d.), Dysnos (1900 m. birželio 4 d.), Lydos (1900 m. rugpjūčio 26 d.), Ašmenos (1900 m. rugpjūčio 30 d.) apskričių bajorų vadovų slaptieji raštai V. Sudeikinui. *Lietuvos valstybės istorijos archyvas* (toliau – LVIA), f. 378, Bs, 1900, b. 341, l. 7–8, 25, 31–31, 57, 113–118.
- [2] Gardino gubernatoriaus 1903 m. balandžio 19 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui P. Sviatopolk-Mirskiui. LVIA, f. 378, Bs, 1903, b. 421, l. 2v.
- [3] I. Kachanovo 1885 m. vasario 23 d. aplinkraštis Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernatoriams. LVIA, f. 378, Bs, 1885, b. 331, l. 1–1v.
- [4] I. Kachanovo 1885 m. vasario 28 d. aplinkraštis Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernatoriams. LVIA, f. 378, Bs, 1885, b. 331, l. 3.
- [5] I. Kachanovo 1886 m. lapkričio 3 d. rašto vidaus reikalų ministrai D. Tolstojui juodraštis. LVIA, f. 378, Bs, 1885, b. 249.
- [6] I. Kachanovo 1887 m. gegužės 19 d. ir 1888 m. vasario 2 d. aplinkraščiai Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernatoriams. LVIA, f. 378, Bs, 1885, b. 331, l. 24, 38.
- [7] Kauno gubernijos „instrukcinių“ dvarų sąrašas, sudarytas 1886 m. pabaigoje. LVIA, f. 378, Bs, 1885, b. 249, l. 46v, 49, 53. Antai Kauno apskrityje valstietis Petras Rimeikis 1881 m. pirko 35,6 deš. nedidelę Baniškių „instrukcinę“ valdą iš štabo rotmistro našlės Aničkovos; tais pačiais metais Ukmergės apskrityje valstiečiai katalikai nusipirko Grežionių (426 deš.) ir Surviliškio (362 deš.) dvarus. Abu buvo „instrukciniai“ ir juose buvo pasikeitę jau keli savininkai. Leidimus dvarams pirkti išdavė Kauno gubernatorius.
- [8] Kauno ir Vilniaus gubernijų apskričių bajorų vadovų pateiktos žinios apie daugiau kaip 500 deš. savininkus. LVIA, f. 378, Bs, 1900, b. 341, l. 10–15, 21–24, 26–28, 33–37, 40–43, 45–59, 112, 122–124, 140–1198, 203–207 (apskaičiuota autorės).
- [9] Ministrų komiteto 1875 m. vasario 22 d. raštas P. Albedinskiui ir jo priedas: Vidaus reikalų ministro 1875 m. vasario 8 d. teikimas Ministrų komitetui „Dėl kai kurių 1864 m. kovo 5 d. ir 1865 m. liepos 23 d. instrukcijų nuostatų, ribojančių rusų žemvaldžių teisę naudotis Vakarų krašte įsigytais dvarais, panaikinimo ir pakeitimo“. LVIA, f. 378, Bs, 1874, b. 520, l. 26–36.
- [10] Minsko gubernijos gubernatoriaus V. Tokarevo 1874 m. vasario mėn. rašto vidaus reikalų mi-

nistrui kopija. *LVIA*, f. 378, Bs, 1874, b. 520, l. 3–5.

[11] N. Neverovičiaus 1903 m. rugsėjo 12 d. pranešimas Vilniaus generalgubernatoriui. *LVIA*, f. 378, Bs, 1903, b. 421.

[12] Prašytojų, siekusių įsigyti žemės remiantis 1899 m. kovo 4 d. įsaku, abėcėlinis sąrašas, kuriame nurodyta jų socialinė padėtis ir prašomos įsigyti žemės plotas. *LVIA*, f. 378, Bs, 1900, b. 259, l. 1–22.

[13] Tarp prašančiųjų leidimo pirkti žemę buvo šeimų, kurios atitiko 1899 m. kovo 4 d. įsaku nustatytus kriterijus. Tačiau valdžia sekė, kad leidimų pirkti žemę negautų tie, kurie turėjo nuosavos žemės ar ją nuomojo, žemei dirbti samdė pagalbininkus, o svarbiausia – „gyveno kaip palivarkų lenkų šlėkta“ ir nebuvo panašūs į valstiečius. Štai tik keletas iš daugybės atvejų, aptartų Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarijos dokumentuose. Bajoras Mykolas Kazakevičius iš grafo Pliaterio nuomojo 150 deš. žemę Vilniaus gubernijos, Trakų apskrities, Kruonio vlsč. Kurmiškių kaime. Šeimą sudarė jis pats, žmona, du sūnūs ir dukra (kiti trys sūnūs buvo atsiskyrę ir turėjo tarnybą), samdė darbo jėgą. Trakų apskrityje ketino įsigyti 40 deš. žemės (Žinios apie bajorą Mykolą Kazakevičių. *LVIA*, f. 378, Bs, 1900, b. 259, l. 12). Tarp potencialių žemės pirkėjų buvo itin verslių ūkininkų. Bajoras Juozapas Skavinskis (šeimą sudarė 6 suaugę asmenys) nuomojo kunigaikščio Druckio Liubeckio Ščiutino dvarą Gardino gubernijoje (700 deš.) ir bajoro Janovskio Krasulios dvarą (257 deš.), ūkininkavo samdydamas darbininkus. Valdžia neleido jam įsigyti 57 deš. žemės – pusės Bogudzienki dvaro Lydos apskrityje – iš savo uošvės valstietės (Žinios apie bajorą Juozapą Skavinskį. Ten pat, l. 80). Nė vienas negavo leidimo pirkti žemę.

[14] Valdančiojo Senato 1875 m. kovo 17 d. įsako Vilniaus generalgubernatoriui kopija. *LVIA*, f. 378, Bs, 1874, b. 520, l. 48–49.

[15] Valstybės turtų ministro M. Ostrovskio 1886 m. balandžio 7 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui I. Kachanovui. *LVIA*, f. 378, Bs, 1886, b. 392, l. 1–5. 1886 m. privalomai parduotinos buvusių sukilėlių dalys buvo 26 dvaruose Vilniaus gubernijoje ir 48 dvaruose Kauno gubernijoje. Vilniaus ir Kauno gubernijų valdybų pateikti duomenys apie privalomai parduotinus dvarus. Ten pat, l. 28–44, 46–49.

[16] Vidaus reikalų ministro I. Goremykino siūlymai keisti žemėvaldos įstatymus. *LVIA*, f. 378, Bs, 1895, b. 329, l. 164.

[16.1] L. 163v. Aleksandras III 1885 m. atsisakė patenkinti garsių aristokratų – grafo Rževusko, kunigaikščių Antano Radvilos, Mykolo Radvilos, grafo Felikso Broel-Pliaterio, slaptojo patarėjo Ursino Nemcevičiaus ir kt. – prašymus netaikyti jiems žemėvaldą ribojusių įstatymų ir suteikti naujų teisių bei privilegijų. Grafui Rževuskiui imperatorius pasakė: „Tokiuose politiniuose reikaluose kaip šis (lenkų žemėvaldos klausimas – T. B.) negali būti daroma jokių išimčių“.

[17] Vidaus reikalų ministro V. Plevės 1900 m. birželio 30 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui P. Sviatopolk-Mirskiui. *LVIA*, f. 378, Bs, 1903, b. 421.

[18] Vidaus reikalų ministerijos 1895 m. rugsėjo 25 d. pažyma. *LVIA*, f. 378, Bs, 1895, b. 329, l. 4.

[19] Vidaus reikalų ministro kanceliarijos 1898 m. kovo 20 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui V. Trockiui. *LVIA*, f. 378, Bs, 1895, b. 329, l. 147–151.

[20] Vidaus reikalų ministro kanceliarijos 1904 m. rugpjūčio 19 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui P. Sviatopolk-Mirskiui. *LVIA*, f. 378, Bs, 1903, b. 421, l. 59–62.

[21] Vilniaus gubernatoriaus I. Čaplevskio 1898 m. rugsėjo 1 d. raštas V. Trockiui ir jo siūlymų, pateiktų vidaus reikalų ministrui, kopija. *LVIA*, f. 378, Bs, 1895, b. 329, l. 289–294.

[22] V. Sudeikino 1900 m. gegužės 8 d. aplinkraščio apskričių bajorų vadovams kopija. *LVIA*, f. 378, Bs, 1900, b. 341, l. 3.

[23] V. Trockio 1898 m. kovo 2 d. rašto teisingumo ministrui N. V. Muravjovui juodraštis. *LVIA*, f. 378, Bs, 1885, b. 313, l. 83, 85. Kauno gubernijos valstietis Musteikis gavo gubernatoriaus leidimą

pirkti 80 deš. žemės iš bajorų Kliotų, bet nupirko 204 deš. dvarą iš bajorės Noreikienės. Valstiečiui Budriui buvo leista pirkti iš bajoro Daugirdo 30 deš., o nusipirko 123 deš. Keli valstiečiai, gavę leidimus pirkti konkrečius žemės sklypus, nusipirko visą dvarą.

[24] V. Trockio 1900 m. sausio 13 d. rašto Vidaus reikalų ministerijos valdytojui juodraštis. *LVIA*, f. 378, Bs, 1900, b. 278.

[25] V. Trockio 1900 m. lapkričio 22 d. slaptas aplinkraštis Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernatoriams. *LVIA*, f. 378, Bs, 1900, b. 341, l. 210.

[26] Дело по отзыву министра внутренних дел о дозволении вдове генерал-адъютанта графини Тотлебен отдавать в аренду отдельные фольварки имения Кейданы лицам не русского происхождения. *LVIA*, f. 378, Bs, 1885, b. 947, l. 1, 4, 7–10. Kėdainių dvarą, kuris buvo konfiskuotas iš grafo Marijono Čapskio, iš viso 3 938,66 deš., E. Totlebenas įsigijo 1870 m. pagal 1865 m. liepos 23 d. instrukcijos sąlygas. Jis nepasinaudojo instrukcijoje numatytais lengvatomis, už dvarą sumokėjo visą reikalaujamą sumą ir prisiėmė M. Čapskio skolas. Kadangi dvaras buvo „instrukcinis“, jam buvo taikomi instrukcijos reikalavimai ir 1884 m. gruodžio 27 d. įstatymas. Eidamas Vilniaus generalgubernatoriaus pareigas E. Totlebenas nuomojo dvaro palivarkus smulkiesiems bajorams, valstiečiams ir miestiečiams, t. y. pažeidė įstatymus. Aleksandras III nepatenkino jo našlės prašymo laikinai palikti tuos pačius nuomininkus.

[27] Записка о некоторых ограничениях в праве русских землевладельцев в Северо-западном крае распоряжаться приобретенными ими имениями, 6 марта 1874. *LVIA*, f. 378, Bs, 1874, b. 520, l. 8–12.

[28] Записка о необходимости изменения 22 параграфа Инструкции 23 07 1865. *LVIA*, f. 378, Bs, 1874, b. 520, l. 14–16.

[29] Записка по предложению об изменении действующих в Западных губерниях ограничительных узаконений о землевладении и определения к должностям как по назначению от правительства, так и по выборам, лиц польского происхождения и католического вероисповедания. *Rusijos valstybinis istorijos archyvas Sankt Peterburge* (toliau – *RVIA*), f. 1276, ap. 1, b. 106.

[30] Извлечение из дел Комитета Министров по всеподданнейшим запискам и отчетам. *LVIA*, f. 378, Bs, 1895, b. 329.

[31] Краткие сведения о состоянии непольского землевладения в губерниях Виленской, Ковенской и Гродненской. *LVIA*, f. 378, Bs, 1874, b. 520, l. 45.

[32] Об изменении и дополнении действующих узаконений и правил по землевладению по девяти губерниям Западного края. *LVIA*, f. 378, Bs, 1895, b. 329.

[33] Об усилении русского землевладения в Северо-западном крае. *LVIA*, f. 378, Bs, 1885, b. 925, l. 2–8.

[34] Проект особого журнала Комитета Министров 15, 22 и 23 марта 1905 г. по делу о порядке выполнения пункта седьмого Именного указа 12 декабря 1904 г. в отношении 9 западных губерний. *RVIA*, f. 1276, ap. 1, b. 106.

[35] Справка к внесенной, по Высочайшему повелению, всеподданнейшей записке Виленского, Ковенского и Гродненского генерал-губернатора об усилении русского землевладения в Северо-западном крае (составлена в Канцелярии Комитета Министров). *LVIA*, f. 378, Bs, 1885, b. 925, l. 12–13.

[36] *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 2-е. Санкт Петербург, 1869. Т. 44, № 47559.

[37] *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 3-е. Санкт Петербург, 1885–1916.

[37.1] Т. 4, № 2633.

[37.2] Т. 6, № 3985.

- [37.3] T. 11, № 7422.
- [37.4] T. 21, ч. 1, № 19618.
- [37.5] T. 23, № 22932, № 23664.
- [37.6] T. 24, № 25495.
- [37.7] T. 25, ч. 1, № 26162.
- [38] *Сборникъ правительственныхъ распоряженій по водворенію русскихъ землевладѣльцевъ въ Сѣверо-западномъ краѣ*. Вильна, 1870.
- [39] BAIRAŠAUSKAITĖ, Tamara. Bajorų žemėvaldos slinkty's XIX a. II pusėje: dvarų sekvestravimas ir konfiskavimas, rusų dvarininkų grupės susidarymas (Kauno ir Vilniaus gubernijos. 1863–1873 m.). *Lituanistica*, 2012, t. 58, Nr. 2(88), p. 103–122.
- [40] BEAUVOIS, Daniel. *Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1863–1914*. Z języka francuskiego przełożył Krzysztof Rutkowski. Sejny, 1996.
- [41] BIČKAUSKAS-GENTVILA, Leonas. Lietuvos ir Vakarų Baltarusijos žemėvaldos teisių apribojimai poreforminiu laikotarpiu (1861–1905 m.). Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų darbai, *Istorija*, X, 1969, p. 125–141.
- [42] BIČKAUSKAS-GENTVILA, Leonas. Privatinės žemėvaldos apribojimai Lietuvoje ir Vakarų Baltarusijoje (1861–1905). Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų darbai, *Istorija*, XI, 1970, p. 121–147.
- [43] JURKOWSKI, Roman. *Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich. 1864–1904*. Warszawa, 2001.
- [44] RODKIEWICZ, Witold. *Russian Nationality Policy in the Western Provinces of the Empire (1863–[43] 1905)*. Lublin, 1998.
- [45] ГОРИЗОНТОВ, Л. Е. *Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше*. Москва, 1999.
- [46] ЖИТКО, А. П. *Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861–1914*. Мн.: БДПУ, 2003.
- [47] ПАНЮЦІЧ, Вячаслаў. Нацыянальны аспект пазямельнай палітыкі царызму на Беларусі эпохі капіталізму (1861–1917 гг.). *Beloruskie Zeszyty Historyczne*, 1998, Nr. 10, s. 41–55; 1999, Nr. 11, s. 107–125.
- [48] *Права по землевладѣннню в Западном краѣ*. Б. Г. Ольшамовскаго. С.-Петербург, 1899.
- [48.1] P. 46–48. P.vz., Vilniaus gubernijos bajorų vadovas Aleksandras Domeika, atleistas nuo minėto įstatymo taikymo 1867 m., Kauno gubernijos dvarininkas, Susisiekimu kelių misterijos tarybos narys inžinierius Stanislovas Kerbedis, jo žmona, sūnus ir dukterys (1874, 1877).
- [49] САМБУК, С. М. *Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX века*. Минск, 1980.

TAMARA BAIRAŠAUSKAITĖ

Land-ownership of the Nobility in the period from the 1870s to 1905: Kaunas and Vilnius Gubernias

Summary

The article dwells on the situation in the noblemen's land-ownership in Vilnius and Kaunas governorates (gubernias) in the period from the 1870s to 1905. The main focus lies on the policy of the Empire regulating the relationship between Russian and Polish land-ownership and its results. The law which came into force

on December 10, 1865 provided against the purchase of land by the Polish in the nine Western governorates, thus in a way limiting the bureaucrats' possibilities to reconsider the general strategy of the agrarian policy. The land-ownership reform, however, was an unsuccessful administration project. Hence, the government was forced to amend the obvious gaps impeding the pursuit of the most important goal, namely the creation of the enclave of Russian landlords in the Western governorates able to rival the elite of local land owners and influence peasants. However, the employment of Russian land-ownership in the de-Polonization of the territories looked rather vague. Infrequent initiatives of governorate administrators to reinforce Russian land-ownership were lost in the bureaucratic jungle (e. g. the project of I. Kachanov, the Governor-General of Vilnius, to trade the estates of the Western governorates' nobles off against the majorats of the Kingdom of Poland). Measures employed by the authorities pursuing to turn land-ownership into an instrument of Russification constrained the rights of landlords of both Polish and Russian origins who were unable to feel at ease in the land market and administrate their property without restrictions. Laws on the tenancy of estates and the new issuing procedure of "nationality" documents passed in the 1880s (January 27, 1884 and November 1, 1886 respectively) were prompted by the fear of the decay of Russian land-ownership. However, the problem of changing the ratio of land-ownership in favour of Russian landlords remained unsolved.

Discriminatory laws impeded the extension of local noblemen's land-ownership. Sometimes major landlords and middle-class nobles would opt for circumvention of the legislation, yet it was not a common practice. Restrictions implemented in the struggle for land could have borne fruit if the authorities had not found the possible allies of "Polish" noble landlords, namely the so called szlachta and Catholic peasantry. In the late 19th – early 20th century the demand for land in the above-mentioned groups of society was notably increasing. Szlachta and peasants who normally purchased small plots of estate land were the most sought-after purchasers by landlords who avoided selling or assigning estates to Russians. Peasants were also a resort to Russian landlords who were eager to offload problematic property. However, the officials of the Western governorates, who were apt to apply political categories to land-ownership, perceived the above-mentioned situation as menace to the "Russian cause". A Catholic peasant who made good or a szlachta was attributed by local bureaucrats to the undefined "class of minor landlords" which modeled their life following the pattern of Polish noblemen. Thus restrictions to noblemen's land-ownership also applied to Catholic peasants and szlachta's land-ownership. In the beginning of the 20th century all restrictions for peasants were lifted. However, even quite liberal attempts to implement reforms in the government of the Empire were unable to erase the contraposition between "Polish" and "Russian" land-ownership. The regulation issued on May 1, 1905 provided that Poles can only purchase land from Poles.

Key words: Russian Empire, agrarian policy, land-ownership of the "Polish origin" nobility, land-ownership of the Russian landlords